

ԹԻԻՐԲԻՍՅԻ ՄԱՍԻՆ ՆՈՐ ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐ

Զը նայած այն հանգամանքին, որ Հեռուոր Արեւելքը վերջին ժամանակները համարեա ամբողջովին կլանել է քաղաքագէտների և կառավարութիւնների ուշադրութիւնը՝ Անգլիայում Թիւրքիայի վերաբերեալ հարցերը դարձեալ շարունակուում են ժամանակ առ ժամանակ մոռացութեան մէջից բարձրանալ և գրաւել հասարակութեան ուշադրութիւնը։ «Odysseus» կեղծ սնուան տակ մի հեղինակ այս տարուայ սկզբին հրատարակել է *Լոնդոնում մի ընդարձակ հատոր «Turks in Europe»* վերնագրով։ Այդ գրքի մասին մանրամասն մատնախօսութիւն է տպուած «Literature» շարաթաթերթի մարտի 16-ի համարում, որի հիման վրայ և մենք կը ծանօթացնենք ընթերցողներին այդ հեղինակի հայեացքների հետ։ Ինչպէս կարելի է եզրակացնել բովանդակութիւնից, հեղինակը պէտք է երկար ժամանակ ապրած լինի Թիւրքիայում։ Նա, երևում է, լաւ ծանօթ է թէ՛ տեղական լեզուներին և թէ՛ բնակիչների տեղական և հասարակական կազմի հետ։ Նա իր գրքում փորձում է նոյն իսկ լուծել Թիւրքիայի թէ՛ սոցիալի և թէ՛ ազգայի հիմնական հարցերը։ Այժմեան դրութեան ծագումը պարզելու համար՝ նա առանձին գլուխներ է նուիրում երկրի ցեղերին, նրանց պատմութեանը և կրօնին, յատկապէս կանգ առնելով մահմեդական և քրիստոնէական կրօնի համեմատական առաւելութիւնների վրայ։ Շատ քիչ հաւատ ընծայելով Թիւրքիայի վերածնութեան հնարաւորութեանը, «Odysseus» գտնում է, որ այնտեղ ազգաբնակչութեան նշանաւոր մասը, այն է՝ գլխաւորապէս Թիւրք տարրը, գէժ է արեւմտեան քաղաքականութեան և նրա ինկադրած բեֆօրմներին։

Ինչպիսի բեֆօրմներ էլ որ մտնեն, հեղինակի ասելով, Թիւրքիան ոչ մի փոփոխութիւն չի կրի։ Յայտնի «Հատտի Շերիֆ Գիւլիսանէի», «Հատտի Հումայուն» պարունակում էին իրանց մէջ շատ խելացի և ազատամիտ կարգադրութիւններ։

բայց նրանք մնացին միայն մեռած տառեր... Օտմանեան պետութեան մէջ ոչինչ չի փոխութեամբ ժամանակակից Թիւրքիան, չը նայած ենիշերների ոչնչացնելուն, չը նայած զանազան Հատտիններին և բնֆորմներին, երկաթուղիներին և հեռագրաթելներին, արշաւանքներին ու կոտորածներին, հաղիւ թէ որ և է կողմից տարբերում է այն Թիւրքիայից, որ Նապօլէօնը առաջարկում էր բաժանել, երբ Տիլզիտի մօտ նա ունեցաւ իր նշանաւոր տեսակցութիւնը ռուսաց կայսրի հետ: Թիւրքերը իրանք չեն ցանկանում, որ նա փոխուի. մինչև անգամ երիտասարդ Թիւրքիան չի ուզում նրա փոփոխութիւնը այն ուղղութեամբ, որ առաջարկում են արևմտեան բարենորոգիչները: Բանը այն է, որ բնֆորմ նրանց աչքում նշանակում է քրիստոնեաների գերիշխանութիւն. «Երբ դուք կարողանաք գրտնել մի Թիւրք, որ պատրաստ լինի հպատակուել րայիային, ասում է «Odysseus», այն ժամանակ դուք կարող էք խօսք բանալ Թիւրքաց պետութիւնը բարենորոգելու մասին»: Քանի որ տիրապետում է ոյժը, շարունակում է նա, Թիւրքերը բարձր կը լինեն քրիստոնեաներից: Նրանք աւելի ամուր են, աւելի քաջ են և աւելի համերաշխ: Բայց երբ ոյժը չէ տիրապետում, երբ առաջադիմութիւնը, առևտուրը, նիւթական գրութիւնը հնարաւորութիւն կը տայ պետութեան խառն ազգաբնակչութեանը՝ իրանց տաղանդներին համապատասխան տեղեր բռնել,—այդ դէպքում քրիստոնեան բարձր կը լինի Թիւրքից: Նա ձեռք է բերում թէ փողը և թէ հողը Թիւրքի ձեռքերից և դատաստանում ազադուցանում է, որ նա իրաւունք ունի այդպէս վարուելու, և այդպիսով տաճիկը շատ քիչ օգուտ կ'ունենայ քաղաքակրթութեան այն բարիքներից, որ կը մտնէ այդ երկրի մէջ: Քրիստոնեաների գերիշխանութեան վախը շատ ուժեղ է Թիւրքերի մէջ, և նրանով են բացատրում և՛ հայկական կոտորածները և շատ ուրիշ նման դէպքեր: Սովորական Թիւրքը նայում է դրանց վրայ, իբրև ինքնապաշտպանութեան միջոցների վրայ: «Դէպի ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը նա տածում է մի տեսակ վայրենի, անբացատրելի արհամարհանք—սրի արհամարհանք դէպի այն ամենը, ինչ որ կարելի է կոտորել,—իսկ այժմ բթացած սրի անմիտ արհամարհանք»:

Զը նայած այդ բոլորին՝ հեղինակի համակրութիւնը, ինչպէս նկատում է անգլիական քննադատը, աւելի այդ նոյն, «բթացած սրի» կողմն է, քան յոյնի փոքր սուր դաշոյնի, քան բոլգարացու դազանակի, կամ հայի թիակի: Այս բոլոր ազգութիւնների մասին խօսելիս նա ցոյց է տալիս իր ընդարձակ ծանօթութեան հետ միասին շատ քիչ համակրութիւն դէպի նրանց. իսկ Թիւր-

բերի վրայ հեղինակը նայում է, իբրև անուղղելի թափառականների, որոնց համար ընակութեան տեղը փոխելը աւելի չուտով բաւականութիւն է, քան անհանգստութիւն:

Այժմ անցնենք մի ուրիշ՝ դարձեալ նոր լոյս տեսած գրքի, որ նոյնպէս ի նկատի ունի թիւրքիան, թէև աւելի քաղաքական, գիւլամաթական տեսակէտից. մեր խօսքը «Nighlands of Asiatic Turkey». (Ասիական թիւրքիայի լեռնային մասերը) վերնագրով գրքի մասին է, հեղինակութիւն լօրդ Պերսիի, որ 1899 թուին ճանապարհորդել է Հայաստանում և Փարթ-Ասիայի լեռնային երկիրներում: Այս գրութեամբը ներկայացնում է ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ քաղաքներ նրա այդ ճանապարհորդութեան օրագրութիւնից: Գրքի գլխաւոր կարեւորութիւնը նրա մէջ արժարժած քաղաքական խնդիրներն են: Աշխարհագրական և ցեղաբանական գիտութիւնը կարող է քաղել դրանից շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ, ինչպէս օրինակ, Ասորա-Բաբելոնեան հին կուլտուրայի մասին, յունաց և հիտաիտների քանդակագործութեան մասին: Պատահում են մի քանի արձանագրութիւնների ընդօրինակութիւններ, բայց դրանք բոլորը անցողակի ձևով, և պարզ երևում է, որ դրանք չեն, որ զբաղեցնում են հեղինակի ուշադրութիւնը: Նա կենդանի կերպով նկարագրում է այդ երկիրներում տիրող անխիստանութիւնը և հալածանքը, պաշտօնական դասակարգի կաշառակերութիւնն ու տգիտութիւնը և ցոյց է տալիս այն վտանգը, որին ենթարկւում է ամեն մի փորձ պահպանել իրերի դրութիւնը այնպէս, ինչպէս նրանք կան: Այս բոլորը, ասում է «Literature» թերթը, մենք գիտէինք առաջ էլ, թէև անկասկած դա անհրաժեշտ է Անգլիայի ժողովրդին համոզելու համար»:

Մի կողմ թողնելով հեղինակի մի քանի թիւր կարծիքները սուլթանի բարեմիտ տրամադրութեան մասին, ընդհանրապէս նրա քաղաքական հայեացքները արժանի են լուրջ ուշադրութեան: Խորին համոզմունքով հակառակ լինելով թիւրքիայի բաժանմանը, նա ամենայն ոյժով աշխատում է ապացուցանել, որ Անգլիան իր բոլոր ջանքը պէտք է գործ դնի թիւրքիայի մէջ վարչական բեֆօրմներ մտցնելու համար: Դրանք, հեղինակի կարծիքով, կայանալու են հետեւեալ երեք կէտերում. նախ և առաջ՝ իբրև անհրաժեշտ նախարան, պէտք է բարեփոխել ֆինանսական կողմը, ոչնչացնելով անմիտ և ձրիակեր պաշտօնները (sinecures) և կարգի բերելով կայսերական և գաւառական ելեմուտքը. երկրորդ՝ բուն վարչական բեֆօրմ, մտցնելով բոլոր պաշտօնների համար որոշ և կանոնաւոր ուժիկ, և պաշտօնէութեան մէջ առաջնապէս ըստ արժանաւորութեան և երրորդ՝

դատաստանական րեֆորմ, ընդունելով աւելի համապատասխան օրէնսդիրք և կանոնաւոր դատարաններ: Լօրդ Պերսին իր գըրքում շօշափում է և շատ կողմնակի խնդիրներ, որոնք մանաւանդ նշանակութիւն ունեն Անգլիայի քաղաքականութեան համար, ինչպէս միսիօնարները հարցը, ազատ առեւտրի նշանակութիւնը Եւրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում, Անգլիայի վարկը պահպանելու միջոցները և այլն: Հեղինակի ընդհանուր եզրակացութիւնն է, որ անգլիական կառավարութիւնը մի կողմ թողնելով կուսակցական հաշիւները, պէտք է ամենալուրջ ուշադրութեամբ հետևի թիւրքիայում կատարուող քաղաքական դէպքերին և Երբէք թոյլ չը տայ, որ ուրիշ պետութիւններ, ինչպէս Գերմանիան, զօրեղացեն իրանց ազդեցութիւնը այնտեղ ի վնաս Անգլիայի շահերին. այդ նպատակի համար պէտք է հաստատել միջանի նոր հիւպատոսական պաշտօններ ասիական թիւրքիայում և կանոնաւոր կերպով զեկուցումներ պահանջել երկրի բոլոր կարևոր կենտրոններից քաղաքական գրութեան վերաբերեալ...

Թիւրքիային է վերաբերում որոշ չափով և մի ուրիշ նոր լոյս տեսած հետաքրքրական գրութեան, որ կազմում է «Mediaeval Towns» (Միջնադարեան քաղաքներ) վերնագրով հրատարակուող սերիայի վերջին հատորը, այն է. «Constantinople the story of the old capital of the Empire» («Կ. Պօլիսը. կայսրութեան հին մայրաքաղաքի պատմութիւնը»): Գրութեանը տալիս է մեզ թիւրքաց տիրապետութեան ժամանակ այդ քաղաքի ընդարձակ պատմութեան հետ և միջին դարերում, ներկայացնելով քաղաքի դարգացման երեք շրջանները, այսինքն՝ իբրև Բիւզանդիոն, Կ. Պօլիս և Ստամբուլ, և այդ պատմական մասին նուիրուած է գրքի համարեա երկու երրորդականը: Դրանից յետոյ հեղինակը Mr. Hutton անցնում է քաղաքի եկեղեցիների, պարիսպների, մզկիթների, պալատների, կրկէսի և այլ տեղերի նկարագրութեանը, որտեղ կցուած են և շատ յաջողուած նկարներ: Պատմական բաժնի համար նա օգտուել է բազմաթիւ ժամանակակից ազբիրներից և նորագոյն հեղինակներից: Կ. Պօլիսը, ասում է այդ գրքի աթիւ «Literature» շաբաթաթերթը, աշխարհային հրաշքներից մէկն էր. դրա վրայով սնչել են թողնելով յայտնի հազար՝ յոյները, հռոմայեցիք, պարսիկները, սարացիները, խաչակիրները, վենետիկցիք, թիւրքերը: Կրկէսի կուսակցութիւնները ժամանակի ընթացքում տեղի են տուել քաղաքական փոփոխութիւններին, և մեր օրերում յունական «Հետերիային»:

Հայկական յեղափոխականների և Երիտասարդ Թիւրքիայի կուսակցութիւններին, բայց Կ. Պօլիսը միշտ միննոյնն է մնացել: Կարգալով Թիւրքիայ պատմութիւնը, շարունակում է թերթը, մարդ մնում է ապշած որ այդպիսի մի պետութիւն կարող էր պահպանել իր գոյութիւնը նոյնիսկ մի սերունդի ընթացքում: Սուլթանը այդտեղ մերթ եղել է մի թուլամիտ, մերթ մի ծայրայեղ չարագործ. երբեմն մի խղճալի էակ, որ տարիների ընթացքում փակուած ապրում է իբրեւ մի կալանաւոր իր պալատում, սպասելով ժառանգութեան հերթին: Բայց երբեմն այդ շփոթը դուրս է բերում մի հոյակապ Սուլէյմանի կամ մի անյողդողդ Մահմուդի...

Յ. ՔՈԶԱՐԵԱՆ